

Wioletta Junik

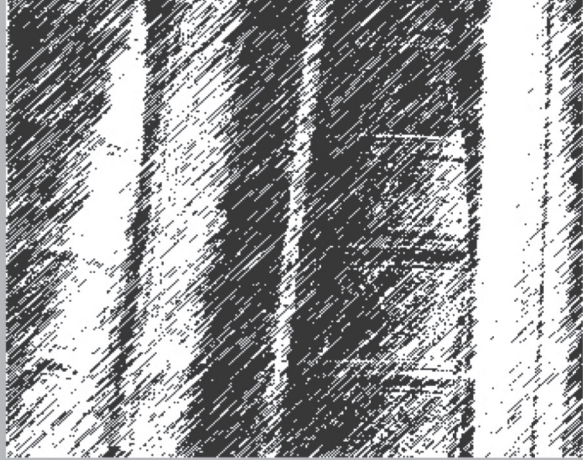
Zapobieganie wykluczeniu społecznemu uczniów przez wzmacnianie ich reziliencji

Chowanna 1, 207-222

2012

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

WIOLETTA JUNIK

Zapobieganie wykluczeniu społecznemu uczniów przez wzmacnianie ich reziliencji

Preventing students' social exclusion by fostering their resiliency

Abstract: The aim of this article is to present the application of the idea of resilience in school pedagogical practise in order to foster the resiliency in students from the risk group who are potentially at risk of social exclusion. The aim of fostering resiliency in students is to achieve positive adaptation, understood as positive adjustment despite risks and adversities. At first the article presents the characteristic of the phenomenon of resiliency and basic assumptions of the concept, explaining the mechanisms of the phenomenon. Then, on the basis of the study of an individual case, the way of application the concept to plan the process of fostering resiliency in students was suggested.

Key words: children and adolescents, resilience, positive adaptation, social exclusion.

W licznych publikacjach poświęconych dzieciom i młodzieży z grup ryzyka podatnym na wykluczenie społeczne¹ wymienia się dzieci ze środowisk zaniedbanych, wychowujące się poza rodziną, będące ofiarami patologii życia rodzinnego, niepełnosprawne, żyjące w ubogim środowisku, pochodzące z mniejszości etnicznych. Za poważnie zagrożone wykluczeniem społecznym uważa się także dzieci wypadające z systemu szkolnego. Wszystkie w swoim życiu nieustannie zmagają się z przeciwnościami losu. Jednak część z nich, jak pokazały wieloletnie badania podłużne nad dziećmi wzrastającymi w niekorzystnych warunkach², np.: w skrajnej biedzie, w rodzinach z problemem alkoholowym, w środowisku przestępczym, jest dobrze przystosowana do życia w społeczeństwie, daje sobie radę, nawet odnosi sukcesy, a w dorosłym życiu samorealizuje się.

Wyniki wspomnianych badań zainicjowały na świecie nurt badawczy poświęcony wyjaśnianiu przyczyn fenomenu dobrego przystosowania, który nazwano **zjawiskiem reziliencji** (ang. *resilience*)³. Nazwa ta, zaczerpnięta z fizyki, nawiązuje do właściwości odzyskiwania pierwotnej formy przez materiały fizyczne po przejściu pewnej deformacji wynikającej z nacisku (Vitaro, Carbonneau, Assaad, 2006). Ten nurt badań przyczynił się do powstania **koncepcji reziliencji**⁴, która wyjaśnia mechanizmy pozwalające młodym ludziom zachować zdrowie i utrzymać harmonijny rozwój mimo szeregu przeciwności (zob. Mazur, Tabak, 2008, s. 600). W tym artykule przedstawiono propozycję wykorzystania koncepcji reziliencji w praktyce pedagogicznej do opracowania strategii pomagania dzieciom z grup ryzyka — dzieciom zagrożonym wykluczeniem społecznym.

Celem artykułu jest upowszechnianie wiedzy o reziliencji i przekładanie tej koncepcji teoretycznej na język praktyki, co jest niezbędne do

¹ Termin „wykluczenie społeczne” określa sytuację, w której dana jednostka będąca członkiem społeczeństwa nie może normalnie uczestniczyć w działaniach obywateli tego społeczeństwa, przy czym ograniczenie to nie wynika z jej wewnętrznych przekonań, ale znajduje się poza kontrolą wykluczonej jednostki. Definicja pochodzi z witryny o nazwie: Encyklopedia Zarządzania. Źródło: http://mfiles.pl/pl/index.php/Wykluczenie_spoeczne. Data dostępu: 28 lutego 2012 r.

² Mowa o pionierskich badaniach podłużnych nad rozwojem dzieci w niekorzystnych warunkach życiowych, autorstwa Emmy E. Werner (1994), Normana Garnezy (1985) i Michaela Ruttera (1987).

³ Obszerniejsze opisy zjawiska i koncepcji reziliencji można znaleźć w pracach Anny Boruckiej i Krzysztofa Ostaszewskiego (2008a; 2008b; 2008c; 2009) i Krzysztofa Ostaszewskiego (2010) oraz Wioletty Junik (2010a; 2010b; 2010c).

⁴ Proponuję używanie spolszczonej wersji: „reziliencja”. Pozwoli to ujednoczyć i uprościć wymowę tego terminu (np. termin ten różnie wymawia się w językach angielskim i francuskim), a tym samym ułatwić jego upowszechnianie i posługiwanie się nim w praktyce edukacyjnej (zob. Junik, 2010b).

przewartościowywania podejścia do profilaktyki, zwłaszcza tej adresowanej do grup ryzyka, z koncentracji na samych zagrożeniach na rzecz wzmocnienia zasobów dzieci i młodzieży.

Koncepcja reziliencji

Współcześnie reziliencja najczęściej rozumiana jest jako dynamiczny proces, nierozdzielnie związany z rozwojem, wyjaśniany udaną adaptacją na płaszczyźnie osobistej, pomimo okoliczności lub destrukcyjnych wydarzeń życiowych, uważanych zwykle za czynniki ryzyka w dziedzinie adaptacji (Vitaro, Carbonneau, Assaad, 2006). Proces ten obejmuje działanie wielu różnorodnych czynników ryzyka, podatności oraz czynników chroniących (scharakteryzowano je w dalszej części artykułu). W trakcie tego procesu dzieci nabywają umiejętności korzystania ze swoich zasobów wewnętrznych i zewnętrznych po to, by osiągnąć lepsze przystosowanie pomimo wszelkich dotychczasowych życiowych przeciwności (Ostaszewski, 2010, s. 32).

W wielu pracach proces ograniczania ryzyka opisywany jest za pośrednictwem podobnych oddziaływań. Nan Henderson i Mike M. Milstein (2003) w swojej sześciostopniowej strategii budowania reziliencji nazywanej kołem reziliencji (ang. *The Resiliency Wheel*) zaproponowali, żeby przeciwstawianie ryzyku obejmowało kolejno: rozwijanie więzi emocjonalnych, ustanawianie jasnych i spójnych granic oraz kształtowanie umiejętności życiowych uczniów, a także zapewnianie im opieki i wsparcia, ustanawianie i komunikowanie wysokich wymagań czy dostarczanie możliwości do zaangażowania się w jakąś prospołeczną działalność. Jednak należy pamiętać, że strategia pokonywania ryzyka na rzecz wzmocnienia reziliencji — dobrego przystosowania dziecka — powinna uwzględniać pogłębioną diagnozę zagrożeń, podatności i zasobów tkwiących w dziecku oraz jego otoczeniu. Dopiero na tej podstawie możliwe jest projektowanie oddziaływań wzmocniających reziliencję.

Strategia wzmacniania reziliencji ucznia

Pierwszym krokiem na drodze do wzmacniania reziliencji u dziecka powinna być identyfikacja czynników ryzyka, czynników podatności i czynników chroniących, na które dziecko jest ekspozowane. Diagnoza ta powinna opierać się na aktualnym stanie wiedzy naukowej. Kolejnym etapem powinno być ustalenie, jakiego rodzaju mechanizmy chroniące jednostkę należy uruchomić, żeby zmodyfikować działanie ryzyka. Następnie można przystąpić do zaplanowania harmonogramu oddziaływań mających na celu wzmacnianie reziliencji u uczniów. Na przykładzie opisanego w dalszej części artykułu indywidualnego przypadku ilustruję możliwy przebieg procesu wzmacniania reziliencji u dziecka.

Historia Tomka

Tomek chodził do VI klasy szkoły podstawowej. Pochodził z rodziny niepełnej. Jego uzależniony od alkoholu tata zginął w tragicznym wypadku rok wcześniej. Chłopiec miał troje rodzeństwa: dwie siostry (1,5-roczną i 6-letnią) oraz 10-letniego [brata] Marcina. Mieszkał w dzielnicy zagrożonej marginalizacją. Mama pracowała w szpitalu jako sprzątaczką na oddziale chorób wewnętrznych. W codziennych obowiązkach pomagała im babcia. Od śmierci taty Tomek angażował się w pomoc w domu i opiekę nad rodzeństwem.

*Chłopiec uczęszczał do dużej rejonowej szkoły. Jego klasę w większości stanowili chłopcy, spośród których wielu sprawiało trudności wychowawcze. Tomek miał jednego ulubionego kolegę w klasie, z którym spędzał większość czasu w szkole. Niekiedy po szkole Tomek odwiedzał kolegę i razem grali u niego w takie gry komputerowe, jak *Left4Dead*, *Counter Strike*, *Need for Speed*. Tomek po śmierci ojca znacznie opuścił się w nauce. Przeżywał żalobę po utracie ojca. Ponadto przybyło mu wiele nowych obowiązków. Czuł się mocno obciążony psychicznie i fizycznie. Nauczyciele nie interesowali się jego sytuacją. Dlatego też niechętnie odpowiadał na ich pytania, zdarzało się, że im pyskował. Kiedy nauczyciele krytykowali go za niepowodzenia w nauce, wybuchał złością. Jediną osobą w szkole zainteresowaną jego sytuacją była pani pedagog. Chłopiec spotykał się z nią raz w tygodniu i dzielił się swoimi*

problemami. Uzyskiwał od niej wsparcie w radzeniu sobie w trudnych sytuacjach. Jego ulubionymi przedmiotami nauczania były WF, technika i informatyka. Lubił także nauczycieli, którzy je prowadzili. Pozostałych zajęć nie cierpiał. Planował zostać mechanikiem samochodowym. Matka Tomka zawsze przychodziła do szkoły na prośbę wychowawcy czy nauczycieli. Interesowała się sytuacją syna w szkole, rozumiała jego problemy, jednak miała trudności z porozumieniem się z nim w sprawie zachowania w szkole. Tomek, kiedy tylko miał wolną chwilę, odwiedzał przyjaciela taty, który w swoim garażu zajmował się modelarstwem. Po śmierci taty był to jego najlepszy dorosły przyjaciel. Chłopiec razem z nim konstruował modele samochodów.⁵

Analiza historii Tomka umożliwia wyłonienie z opisu historii jego życia wielu czynników ryzyka zidentyfikowanych w dotychczasowych badaniach naukowych.

Czynnikami ryzyka (ang. *risk factors*) nazywamy te zmienne, które wiążą się z wysokim prawdopodobieństwem wystąpienia, większym nasileniem i dłuższym czasem trwania istotnych problemów dotyczących zdrowia psychicznego (Coie et al., 1996, s. 16). Dzięki licznym badaniom zidentyfikowano dużą liczbę czynników ryzyka, mających związek z powstawaniem problemów w zachowaniu dzieci i młodzieży. Krzysztof Ostaszewski (2008, s. 23) pogrupował je w następujące kategorie:

- czynniki indywidualne;
- czynniki związane z rodzicami i rodzeństwem;
- czynniki związane z realizacją ról rodzicielskich;
- czynniki związane ze szkołą i z nauką w szkole;
- czynniki związane z rówieśnikami;
- czynniki związane ze środowiskiem lokalnym;
- czynniki makrospołeczne związane z działaniem mediów oraz kulturą.

Na podstawie przytoczonej klasyfikacji można określić rozmiary ekspozycji Tomka na działanie czynników ryzyka. Na drodze do lepszej przyszłości stanęły chłopcu przeciwności przedstawione w tabeli 1.

W obliczu tak dużego ryzyka, na jakie chłopiec jest ekspozowany, zasadne wydaje się pytanie o to, czy istnieje możliwość zrównoważenia bądź zredukowania tego ryzyka. Zdaniem Anny Boruckiej i Krzysztofa Ostaszewskiego (2008b, s. 11), działanie jednego lub dwóch czynników ryzyka ma zwykle niewielki negatywny wpływ na życie dziecka czy nastolatka, natomiast współwystępowanie trzech i więcej czynników może być powodem nieprzystosowania lub wywołać chorobę. W opinii ba-

⁵ Opis jest w całości wymyślony przeze mnie, nie odwołuję się w nim do żadnego konkretnego przypadku.

daczy zjawiska reziliencji przy szacowaniu ryzyka i prognozowaniu przyszłości należy dodatkowo brać pod uwagę podatność jednostki na wpływ negatywnych czynników.

Tabela 1

Analiza zagrożeń rozwoju psychospołecznego Tomka

Kategoria czynników ryzyka	Rodzaj czynnika	Przejawy
1	2	3
Czynniki indywidualne	wczesne zachowania problemowe (buntowniczność, niepodporządkowywanie się dorosłym)	negatywny sposób reagowania na wymówki nauczycieli niepodporządkowywanie się oczekiwaniom matki co do zachowania w szkole
	zapotrzebowanie na stymulację, potrzeba wrażeń	duże zainteresowanie grami komputerowymi, szczególnie strzelankami i wyścigami
Czynniki związane z rodzicami i rodzeństwem	niski status socjoekonomiczny rodziny	niskie dochody matki
		niskie wykształcenie matki
		liczne rodzeństwo
	choroby psychiczne rodziców	uzależnienie od alkoholu ojca
		wdowieństwo matki
		okres żałoby matki i przejęcie przez nią całego ciężaru utrzymania rodziny
		obciążające psychicznie i fizycznie warunki pracy matki
	niemożność poświęcania przez matkę większej uwagi nadal wymagającym opieki dzieciom (z tych powodów prawdopodobne duże obciążenie psychofizyczne, stres, możliwa depresja)	
Czynniki związane z realizacją ról rodzicielskich	zakłócenia w relacji rodzic — dziecko	trudności w porozumiewaniu matka — syn (w sprawach szkoły)
		brak dłuższego kontaktu w ciągu dnia z matką z powodu jej pracy w systemie zmianowym
Czynniki związane ze szkołą i z nauką w szkole	niepowodzenia w nauce	utrata motywacji do nauki zaniedbanie obowiązków szkolnych po śmierci ojca
	negatywny stosunek do szkoły i niektórych obowiązków szkolnych	negatywny stosunek do większości przedmiotów i nauczycieli je realizujących, konflikty z nauczycielami

cd. tab. 1

1	2	3
Czynniki związane z rówieśnikami	rówieśnicy przejawiający zachowania ryzykowne / problemowe	uczęszczanie do klasy męskiej w dużej szkole w dzielnicy zagrożonej marginalizacją — wysokie prawdopodobieństwo kontaktów z nieprzystosowanymi społecznie rówieśnikami
	odrzućenie przez rówieśników	brak kontaktów z większością rówieśników z klasy
Czynniki związane ze środowiskiem lokalnym	niski poziom nauczania i opieki w szkole	brak pozytywnej atmosfery w szkole, brak wsparcia nauczycieli
	wysoka dostępność substancji psychoaktywnych	dzielnica, w której mieszka Tomek, i duża szkoła, do której uczęszcza, sprzyjają używaniu substancji psychoaktywnych
	wysoki poziom zagrożenia	specyfika zagrożonej dzielnicy — często występowanie przestępczości, przemocy i nieprzestrzeganie prawa
	niekorzystne warunki ekonomiczne	dzielnica, w której panuje bieda, dezorganizacja życia społecznego i bezrobocie
Czynniki makros społeczne związane z działaniem mediów i popkulturą	ekspozycja na negatywne przekazy medialne	korzystanie z mediów modelujących agresję (gry komputerowe)

Źródło: Klasyfikację kategorii i rodzajów czynników ryzyka zaczerpnięto z: Ostaszewski, 2008, s. 23.

Za czynniki podatności (ang. *vulnerability factors*) uważa się te, które mogą modyfikować negatywne skutki działania podwyższonego poziomu ryzyka w życiu jednostki (Luthar — podaję za: Borucka, 2011, s. 15). Do nich zalicza się płć męską, niższy poziom inteligencji, trudny temperament oraz wczesną utratę rodzica. W przypadku Tomka w procesie wzmacniania ryzyka będą miały znaczenie jego płć, temperament i śmierć ojca. Jeśli weźmiemy pod uwagę czynniki ryzyka i czynniki podatności, to sytuacja rozwojowa chłopca przedstawia się niepomysłnie. Teoretycznie możliwe jest zainicjowanie wielu różnych ścieżek ryzyka w rozwoju chłopca. Fakt, że chłopiec jest dzieckiem osoby uzależnionej od alkoholu, sprawia, że tych ścieżek istnieje co najmniej kilka.

Według Kennetha J. Shera (1997, s. 84—89), dziecko pochodzące z rodziny z problemem alkoholowym może być biologicznie bardziej podatne na pozytywne wzmocnienia związane z piciem. Tę ścieżkę autor nazywa **ścieżką nasilonego wzmocnienia**. **Ścieżką podatności na odchylenia od przyjętych norm** to kolejna ścieżka związana z uzależ-

nieniem rodzica od alkoholu; nadużywanie alkoholu wpływa na praktyki wychowawcze rodzica stosowane wobec dzieci, co skutkuje trudnym temperamentem dziecka i deficytami w sferze poznawczej dziecka. Trzecia ścieżka wiąże się z podatnością dzieci uzależnionych rodziców na przeżywanie negatywnych emocji, uczuć czy doświadczanie wysokiego poziomu życiowego stresu wraz z brakiem skutecznych strategii przewycięzania trudności. Ta ścieżka nazywana jest **ścieżką negatywnych stanów afektów**.

Jeszcze inną ścieżkę ryzyka podają Anna Borucka i Krzysztof Ostaszewski (2008c). Ścieżkę tę rozpoczyna wczesna utrata jednego z rodziców, która wiąże się z pozbawieniem dziecka czułych i troskliwych relacji z rodzicem, przyczyniając się do złego funkcjonowania dziecka w szkole i wśród rówieśników. W rezultacie u dziecka mogą pojawić się objawy depresji, społeczne wycofywanie się, zaburzenia zachowania oraz wiele innych niekorzystnych następstw trwających przez wiele lat.

Jednak to, czy, a jeśli tak, to która ścieżka ryzyka zostanie uruchomiona, zależy będzie od interakcji między czynnikami ryzyka a czynnikami podatności i czynnikami chroniącymi.

Czynnikami chroniącymi (ang. *protective factors*) nazywa się właściwości jednostki lub środowiska, które wzmacniają potencjał zdrowotny oraz odporność na działanie czynników ryzyka (Okulicz-Kozaryn, Pisarska, 2007, s. 69). Dlatego w planowaniu procesu ograniczania ryzyka tak ważne jest zidentyfikowanie wszystkich zasobów — czynników chroniących, którymi dysponuje dziecko i jego otoczenie.

Rezultaty wielu badań jakościowych i ilościowych nad rozwojem dzieci i młodzieży w niesprzyjających warunkach umożliwiły wyłonienie trzech rodzajów zasobów odpornościowych, które sprzyjają procesom rezilencji u dzieci i młodzieży (Ostaszewski, 2005, s. 2). Karol Kumpfer (1999) oraz Ann S. Masten i Jennifer L. Powell (2003) zaliczyli do nich:

- zasoby indywidualne (zdolności poznawcze, temperament, mechanizmy samokontroli, optymizm i pogoda ducha, umiejętności społeczne, pozytywny obraz siebie, procesy motywacyjne);
- zasoby wynikające z relacji z rodzicami i innymi znaczącymi osobami z najbliższego otoczenia (relacje rodzice — dziecko, konstruktywnie myślący rówieśnicy, dobrzy i kompetentni dorośli);
- zasoby środowiska lokalnego (dobra szkoła, zaangażowanie w konstruktywną działalność, przyjazne i bezpieczne sąsiedztwo) (podaje za: Ostaszewski, 2008, s. 38—39).

W tabeli 2 zestawione zostały wszystkie czynniki chroniące, które można zidentyfikować w życiu opisanego chłopca.

Zgodnie z koncepcją rezilencji, pokonywanie przeciwności losu możliwe jest za sprawą uruchomienia odpowiednich mechanizmów chronią-

cych, które mogą przeciwdziałać zagrożeniom poprzez wejście w interakcję z mechanizmami ryzyka i podatności.

Tabela 2

**Analiza zasobów ograniczających zagrożenia
rozwoju psychospołecznego Tomka**

Kategoria zasobów — czynników chroniących	Rodzaj czynnika	Przejawy
Zasoby indywidualne	procesy motywacyjne	plany życiowe związane z uzyskaniem zawodu mechanika samochodowego
	zdolności poznawcze	zdolność uczenia się (technika, informatyka, przed śmiercią taty dobre osiągnięcia szkolne)
	umiejętności społeczne	zdolność do nawiązywania i podtrzymywania przyjaźni zdolność do opieki nad innymi i bycie odpowiedzialnym za rodzeństwo
Zasoby wynikające z relacji z osobami z najbliższego otoczenia	relacje rodzice — dziecko	zaangażowanie matki w szkolne sprawy dziecka
	dobrzy i kompetentni dorośli	oparcie w zaufanej osobie — kochająca matka, opiekuńcza babcia, przyjaciel taty
Zasoby środowiska lokalnego	zaangażowanie w konstruktywną działalność	zainteresowanie modelarstwem, sportem, motoryzacją
	dobra szkoła*	wsparcie pedagoga szkolnego, nauczycieli ulubionych przedmiotów

* Na czynnik chroniący „dobra szkoła” składa się wsparcie nauczycieli i pozytywna atmosfera w szkole. W przypadku chłopca mamy więc do czynienia z częściową ochroną w szkole.

Źródło: Klasyfikację kategorii i rodzajów czynników ryzyka zaczerpnięto z: Ostaszewski, 2008, s. 23.

Norman Garmezy, jeden z pionierów badań nad reziliencją, wyjaśnił przebieg procesów adaptacyjnych za pomocą trzech hipotetycznych modeli: **równoważenia ryzyka** (ang. *compensatory model*), **redukowania ryzyka** (ang. *immunity or protective model*), **uodparniania na ryzyko** (ang. *challenge model*). Według pierwszego modelu, czynniki chroniące bezpośrednio oddziałują na zachowanie, równoważąc wpływ czynników ryzyka. Drugi model zakłada interakcję pomiędzy czynnikami ryzyka i chroniącymi, które zmniejszają/redukują ich wpływ na zachowanie, stanowiąc niejako bufor lub tarczę ochronną. W ostatnim modelu przyjmuje się, że umiarkowany poziom ryzyka może sprzyjać uodpornieniu jednostki, a tym samym przygotować ją do nowych i trudniejszych wy-

zwań. Zgodnie z tym modelem, niewskazany jest zbyt mały i zbyt duży poziom ryzyka (Ostaszewski, 2005, s. 2).

W przypadku Tomka przykładem oddziaływań nastawionych na równowagę ryzyka będzie odpowiednie wsparcie ze strony wychowawcy, nauczycieli, pedagoga szkolnego. Taka pomoc może zrekompensować skutki wychowywania się w rodzinie niepełnej (co jest nieustająco działającym czynnikiem ryzyka) w postaci problemów z zachowaniem w relacji z dorosłymi i trudnościami w nawiązywaniu kontaktów z rówieśnikami. Dorośli ze szkoły, będący najczęściej najbliższymi dziecku, które większość dnia spędza w szkole, mogą rekompensować dzieciom brak bliskich relacji z rodzicem, troszcząc się o nie, interesując jego problemami i udzielając wsparcia w różnych życiowych sytuacjach.

Troskliwa opieka i personalizacja, czyli dostosowanie działań do indywidualnych potrzeb uczniów, w literaturze przedmiotu dotyczącej tzw. dobrych szkół wymieniane są jako czynniki najbardziej istotne w procesie wzmacniania rezilencji u uczniów (Fisk — podaję za: Henderson, Milstein, 2003). Za sprawą tych dwóch czynników tworzy się środowiska, w których bliskie relacje z uczniami przyczyniają się do wzrostu u nich nadziei i optymizmu (bez względu na to, jakie są ich osiągnięcia i przeszłość) (ibidem). Takie oddziaływania na rzecz chłopca są przykładem równowagi ryzyka.

Inną możliwą strategią postępowania na rzecz wzmacniania rezilencji u chłopca jest redukcja ryzyka. Na przykład poprzez udzielanie wsparcia w sprawach szkolnych możliwe jest osłabienie działania takiego czynnika ryzyka, jak niepowodzenia w nauce prowadzące do nawiązywania kontaktów z kolegami mającymi negatywny stosunek do szkoły, nieprzystosowanymi społecznie lub podejmującymi ryzykowne zachowania, a w perspektywie przejawianie rozlicznych zachowań problemowych. Ryzyko można by zredukować poprzez zorganizowanie pomocy w nauce, zmianę stosunku nauczycieli do ucznia, zainteresowanie problemami ucznia i wykorzystanie jego zdolności do wzbudzenia motywacji do nauki.

W sytuacji Tomka możliwe jest także prowadzenie oddziaływań nastawionych na wzmacnianie odporności na ryzyko. Matka chłopca mogłaby zwiększyć umiarkowanie poziom oczekiwań wobec chłopca związanych z nauką szkolną, pamiętając, że gwałtowne zwiększenie wymagań, jak i zaakceptowanie istniejącej sytuacji szkolnej mogłoby przyczynić się do wzmocnienia niechęci do nauki, nauczycieli i szkoły. Bo — jak twierdzą Anna Borucka i Krzysztof Ostaszewski (2008a, s. 593) — „zbyt duży poziom wymagań rodziców może dezorganizować poczynania szkolne dziecka i zwiększać jego frustrację, podobnie zbyt mały [...] może być czynnikiem ryzyka, gdyż nie będzie wystarczająco stymulował dziecka

do wysiłku i uczenia się umiejętności rozwiązywania problemów i pokonywania trudności”.

W tabeli 3 przedstawiono propozycję konstrukcji planu wzmacniania reziliencji Tomka; plan ten uwzględnia podsumowanie dotychczas przeprowadzonej diagnozy sytuacji życiowej chłopca. Na podstawie diagnozy czynników chroniących sporządzono i zamieszczono w planie wykaz mocnych stron — zasobów chłopca oraz przygotowano listę ryzyka, czyli potrzeb koniecznych do zrealizowania w celu poprawy jego sytuacji życiowej. W planie zamieszczono także propozycje oddziaływań nakierowanych na ograniczanie działania czynników ryzyka wraz z określeniem osób odpowiedzialnych za ich realizację oraz wskazówki dotyczące sposobów wzmacniania oddziaływań i pozytywnych zmian następujących w życiu chłopca.

O powodzeniu działań nastawionych na wzmacnianie reziliencji możemy wnioskować na podstawie poziomu kompetencji psychospołecznych, które uważane są za wskaźniki pozytywnej adaptacji. U dzieci w wieku szkolnym kompetencje psychospołeczne są oceniane poprzez: osiągnięcia szkolne, angażowanie się w działania prospołeczne, umiejętność przestrzegania zasad oraz nawiązywania bliskich relacji (Borucka, Ostaszewski, 2008b, s. 12). Częsta obserwacja tych samych aktywności także u Tomka umożliwi ocenę skuteczności oddziaływań zaprojektowanych na bazie modeli przeciwdziałania ryzyku według Normana Garmezy.

Warto podkreślić, że szkoła jest szczególnym miejscem wzmacniania reziliencji uczniów. To w niej (kiedy rodzina zawodzi) powinien tkwić potencjał do tworzenia uczniom odpowiednich warunków rozwoju zdolności do pokonywania przeciwności życiowych, konstruktywnego radzenia sobie z problemami i towarzyszącymi im napięciami oraz budowania kompetencji społecznych, szkolnych i zawodowych — niezbędnych do radzenia sobie w życiu (zob. Henderson, Milstein, 2003).

Plan wspierania reziliencji chłopca (adaptacja pomysłu S. Rockwell, 2006)

Sfera	Mocne strony	Potrzeby chłopca	Propozycje oddziaływań nakierowanych na równoważenie, redukcję lub uodpornienie na działanie czynników ryzyka oraz odpowiedzialni za wdrożenie i monitorowanie oddziaływań	Wzmocnienia
1	2	3	4	5
Indywidualna	<p>plany życiowe związane z użytkowaniem zawodu mechanika samochodowego;</p> <p>zdolność uczenia się (technika, informatyka, przed śmiercią taty dobre osiągnięcia szkolne);</p> <p>duże zainteresowanie modelarstwem samochodowym;</p>	<p>rozwijanie samokontroli, zwłaszcza w kontaktach z nauczycielami;</p> <p>odzyskanie motywacji do nauki;</p> <p>ograniczenie zapotrzebowania na stymulację (gry komputerowe)</p>	<p>zachęcanie do odzyskania zainteresowania nauką (nie tylko ulubionych przedmiotów), której wyniki warunkują realizację planów życiowych; odpowiedzialni: chłopiec, nauczyciele, wychowawca, pedagog szkolny, rodzic</p> <p>wspieranie chłopca w planowaniu poprawy sytuacji szkolnej, formułowaniu celów dotyczących jego postępów w nauce i nagradzaniu siebie za odniesione sukcesy; odpowiedzialni: chłopiec, wychowawca, pedagog szkolny, rodzic</p> <p>wykorzystanie zainteresowania informatyką i techniką do zaproponowania konstruktywnego sposobu wykorzystywania komputera (np. nauka projektowania w programach graficznych; wykorzystanie komputera w wykonywaniu wybranych zadań domowych, np. przygotowywanie prezentacji multimedialnych); odpowiedzialni: chłopiec, nauczyciel informatyki, nauczyciele innych przedmiotów, pedagog szkolny</p> <p>wykorzystanie zainteresowań chłopca do zaistnienia na forum klasy, szkoły; zachęcanie do udziału w konkursach i pokazach; odpowiedzialni: nauczyciel techniki, wychowawca, pedagog szkolny, chłopiec</p>	<p>pedagog, wychowawca może systematycznie telefonować do matki chłopca i relacjonować wszelkie postępy w dotychczas zaniedbanych obszarach nauki szkolnej;</p> <p>nauczyciele mogą zlecać zadania specjalne umożliwiające prezentację umiejętności informatycznych i modelarskich chłopca;</p> <p>nagradzanie za działalność na rzecz klasy i szkoły;</p> <p>zapewnienie chłopcu miejsca, w którym mógłby prezentować aktualności na temat motoryzacji (gazetka klasowa, gabłota na korytarzu, podstrona na szkolnej stronie WWW).</p>

Rodzinna i najbliższego otoczenia			<p>zachęcanie chłopca do samodzielnego dystansowania się w sytuacjach przytłaczających go i odpowiedniego wyrażania złości; odpowiedzialni: chłopiec, nauczyciele, wychowawca, pedagog szkolny, rodzic</p>	
	<p>miłość mamy i babci; oparcie w zaufanej osobie — przyjacielu taty; zaangażowanie matki w szkolne sprawy dziecka</p>	<p>polepszenie komunikacji pomiędzy matką a synem; zmniejszenie obciążenia psychofizycznego</p>	<p>zachęcanie matki do skorzystania z pomocy psychologicznej i poszukiwania pomocy społecznej niezbędnej do poprawy warunków egzystencjalnych rodziny; odpowiedzialni: wychowawca, pedagog szkolny, rodzic</p> <p>zachęcanie matki do korzystania z okazji przebywania w szkole w trakcie festynów rodzinnych i innych przedsięwzięć rodziców i dzieci — w miarę możliwości; odpowiedzialni: wychowawca, pedagog szkolny, rodzic</p> <p>za zgodą matki włączanie przyjaciela taty w szkolne prezentacje zainteresowań chłopca związanych z modelarstwem; odpowiedzialni: wychowawca, rodzic, przyjaciel ojca</p> <p>zachęcanie matki do zwracania się o pomoc w sytuacjach trudnych; odpowiedzialni: wychowawca, pedagog szkolny, rodzic</p> <p>informowanie matki o możliwościach uczestniczenia w programach z udziałem dzieci i ich rodziców; odpowiedzialni: chłopiec, nauczyciele, wychowawca, pedagog szkolny, rodzic</p> <p>zapropionowanie chłopcu udziału w programie wzmacniania zdrowia psychicznego młodzieży na terenie szkoły; odpowiedzialni: wychowawca, pedagog szkolny, chłopiec, rodzic</p>	<p>telefonowanie do matki z zapytaniem, jak sobie radzi, czy potrzebuje wsparcia; wysyłanie do domu zaproszeń do udziału w imprezach okolicznościowych; przekazywanie za pośrednictwem syna życzeń świątecznych dla całej rodziny; wysyłanie do przyjaciela taty informacji o sukcesach chłopca w szkolnych konkursach związanych z zainteresowaniami technicznymi i podziękowań za tworzenie warunków do rozwijania hobby</p>

1	2	3	4	5
Środowiska lokalnego	wspierający dorośli w szkole (mentorzy): nauczyciel WF-u, techniki, informatyki i pedagog szkolny	pozytywny klimat szkoły i klasy; zdecydowane zaangażowanie nauczycieli i wychowawcy w pomoc chłopcu; ochrona przed wpływami antyspołecznymi w szkole chłopca i jego sąsiedztwie	zachęcanie chłopca do rozwoju kluczowych umiejętności życiowych, tj. radzenia sobie ze stresem; odpierania presji rówieśniczej, prawidłowego komunikowania się poprzez udział w szkolnych programach profilaktycznych; odpowiedzialni: chłopiec, wychowawca, pedagog szkolny organizowanie form pracy z nauczycielami i wychowawcami (warsztaty, zespoły) celem poprawy atmosfery w klasie i szkole; odpowiedzialni: dyrekcja, pedagog szkolny, nauczyciele zachęcanie chłopca do korzystania z konwencjonalnych form rozwoju zainteresowań, np. klub sportowy; odpowiedzialni: nauczyciel WF-u, chłopiec	składanie podziękowań osobom wspierającym chłopca, np. przez wychowawcę klasy, dyrektora szkoły

Bibliografia

- Borucka A., 2011: *Koncepcja resilience. Podstawowe założenia i nurty badań*. W: *Resilience. Teoria — badania — praktyka*. Red. W. Junik. Warszawa.
- Borucka A., Ostaszewski K., 2008a: *Koncepcja resilience. Kluczowe pojęcia i wybrane zagadnienia*. [Cz. 1]. „Medycyna Wieku Rozwojowego”, T. 12, nr 2.
- Borucka A., Ostaszewski K., 2008b: *Pokonać przeciwności losu — Koncepcja „resilience”*. „Remedium”, nr 7/8.
- Borucka A., Ostaszewski K., 2008c: *Pokonać przeciwności losu. Koncepcja Resilience*. Referat wygłoszony na Konferencji „Wychowanie w gimnazjum”, zorganizowanej przez Biuro Edukacji 18 listopada 2008 w Warszawie. Tryb dostępu: <http://edukacja.warszawa.pl/plik.php?id=3505>. Data dostępu: 1 stycznia 2011 r.
- Borucka A., Ostaszewski K., 2009: *Przewyciężyć zły los*. „Psychologia w Szkole”, nr 1.
- Coie J.D. et al., 1996: *Profilaktyka: teoria i badania. Ramy teoretyczne i wybrane wytyczne narodowego programu badawczego*. „Nowiny Psychologiczne”, nr 2.
- Garnezy N., 1985: *Stress-Resistant Children: The Search for Protective Factors*. In: *Recent Research in Developmental Psychopathology*. Ed. J. Stevenson. Oxford.
- Henderson N., Milstein M.M., 2003: *Resiliency in School. Making It Happen for Students and Educators*. California.
- Junik W., 2010a: *Przeciwdziałanie zachowaniom problemowym wśród dzieci i młodzieży przez wzmacnianie reziliencji w szkole*. W: *Młode pokolenie. Ofiary czy sprawcy przemocy?* Red. T. Sołtysiak, A. Nowakowska. Bydgoszcz.
- Junik W., 2010b: „Na przekór przeciwnościom losu” — *Jak wzmacniać reziliencję u dzieci z rodzin z problemem alkoholowym?* „Chowanna”, T. 1 (34): *Dzieciństwo — witraż bolesny* [red. E. Jarosz].
- Junik W., 2010c: *Realizacja strategii rozwijania reziliencji w szkole w świetle wybranych badań nad klimatem szkoły*. W: *Promocja zdrowia psychicznego. Badania i działania w Polsce*. Red. K. Okulicz-Kozaryn, K. Ostaszewski. Cz. 2. Warszawa.
- Kumpfer K., 1999: *Factors and Processes Contributing to Resilience: The Resilience Framework*. In: *Resilience and Development: Positive Life Adaptions*. Eds. M.D. Glantz, J.L. Johnson. New York, NY.
- Masten A.S., Powell J.L., 2003: *A Resilience Framework for Research, Policy, and Practice*. In: *Resilience and Vulnerability: Adaptation in the Context of Childhood Adversities*. Ed. S.S. Luthar. New York.
- Mazur J., Tabak I., 2008: *Koncepcja resilience. Od teorii do badań empirycznych*. W: J. Mazur et al.: *Czynniki chroniące młodzież 15-letnią przed podejmowaniem zachowań ryzykownych. Raport z badań HBSC 2006*. Warszawa.
- Okulicz-Kozaryn K., Pisarska A., 2007: *Profilaktyka i wczesna interwencja. W: Wsparcie regionalnych i lokalnych społeczności w przeciwdziałaniu narkomanii na poziomie lokalnym*. Program „Transistion Facility 2004”. PL2004/016-829.05.01.02, współfinansowany ze środków Unii Europejskiej i Rządu RP. [Redakcja merytoryczna A. Hejda, K. Okulicz-Kozaryn]. Warszawa. [Rozdział: *Zapobieganie narkomanii w gminie. Zasady tworzenia gminnych programów przeciwdziałania narkomanii*].
- Ostaszewski K., 2005: *Druga strona ryzyka*. „Remedium”, nr 2 (144).
- Ostaszewski K., 2008: *Czynniki ryzyka i czynniki chroniące w zachowaniach ryzykownych dzieci i młodzieży*. W: J. Mazur et al.: *Czynniki chroniące młodzież*

- 15-letnią przed podejmowaniem zachowań ryzykownych. Raport z badań HBSC 2006.* Warszawa.
- Ostaszewski K., 2010: *Resilience czyli pozytywne myślenie o profilaktyce.* „Remedium”, nr 6.
- Rockwell S., 2006: *Facilitating the Fourth R: Resilience.* „Kappa Delta Pi Record”, vol. 43, no. 1.
- Rutter M., 1987: *Psychosocial Resilience and Protective Mechanisms.* „American Journal of Orthopsychiatry”, vol. 57 (3).
- Sher K., 1997: *Czynniki ryzyka na poziomie indywidualnym. W: Powstawanie problemów alkoholowych. Biologiczne, psychospołeczne i socjologiczne czynniki ryzyka uzależnienia od alkoholu.* Red. R. Zucker, G. Boyd, J. Howard. Warszawa.
- Vitaro F., Carbonneau R., Assaad J.-M., 2006: *Les enfants de parents affectés d'une dépendance. Problèmes et résilience.* Québec.
- Werner E.E., 1994: *Overcoming the odds.* „Developmental and Behavioral Pediatrics”, vol. 15 (2).